

Передмова

Чому “несподівана нація”? Очевидно тому, що постання незалежної української держави 1991 року стало великою несподіванкою для західних урядовців, науковців і промисловців. Несподіванкою, до якої багато хто досі пристосовується. Були цілком реальні причини того, що Україна розглядалася як малоймовірний кандидат на нову національну державу, з огляду на притаманні їй етнічне, мовне, релігійне та регіональне різноманіття. Та, попри це, несподівана нація все ж є нацією — не більшою й не меншою мірою, ніж багато інших. Так само, як ми звикли із плином часу до незалежної Бельгії, до країн, що називаються Туреччина, Кувейт чи Словаччина, й не сумніваюся, — що мали б звикнути до незалежної Конфедерації південних штатів чи до Курдистану, так само ми при звичаємося до України. Якщо не станеться катастрофи — вона існуватиме завжди.

Нова Україна може бути неоднорідним суспільством, однак спроби вибудувати з цієї неоднорідності єдність є цілком нормальним процесом. Часто його називають “державотворенням”, чи націєтворенням, однак я намагався уникати цих незграбних термінів, так само, як і припущення, що цей процес має заздалегідь передбачуваний кінець. Наразі виглядає, що процес відбувається нормально, за винятком справді жахливої економіки, але ніхто не є пророком. Націоналісти схильні бачити свої нації одвічними, історично сформованими ще в найдавніші часи. Вони пишуть свої історії як оповіді про поразки та перемоги своїх націй. Насправді ж нації формуються обставинами, нагодами та можливостями. Українці люблять поговорити про “національну ідею”. Отож бо! Такі поняття як “нація”, справді належать до сфери політичних і культурних ідей. Через це деконструкція (використовуючи теж невдалий, але модний термін) є основним підходом у цій книжці. Нації — це культурні конструкти, отож я намагався представити “Україну” як продукт різноманітних уявлень, і власне українських, і “чужих”. Тому поруч із розповідями про політичні та соціальні зміни, я залучатиму репрезентації України в літературі й мистецтві, а також — у розділі про геополітику — просторові уявлення, поширені в картографії.

Я також намагався деконструювати, у сенсі розвінчання, деякі міфи про Україну та її минуле — як породжені польотами фантазії українських націоналістів, так само і спроби російських націоналістів применшити або заперечити Україну. Це слід сприймати не як спроби відкинути “українську ідею”, а тільки побудувати її на надійніших засадах. Нині українці на наших очах стають нацією, однак це не означає, що вони завжди були українцями, або що їм судилося такими стати. Мешканців земель, що нині стали Україною, нерідко доречніше описувати як бунтівливих селян, чи як належних до окремої віри, чи як представників лівого руху тощо. Часто вони бачили себе в поняттях локальних ідентичностей, а часом — вважали себе частинами інших спільнот, що з них деякі досі існують, а інші давно зникли. Процес, у ході якого вони ставали українцями, міг розвиватися по-різному. Тому я намагався представити у цій книжці неоднозначні факти. Історія могла б піти іншим шляхом, якби Росія підпорядкувала нинішню Західну Україну, нинішній оплот національної свідомості, не 1945 року, а значно раніше — 1772 чи 1815 року. Сучасна Україна могла б бути подібною до сучасної Білорусі, тобто з набагато слабшим почуттям національної ідентичності. І навпаки, якби Київ не був зруйнований монголами 1240 року, він міг би розвинутися у потужний центр влади, конкуруючий стосовно незміцнілої північної держави, що стала спочатку Московією, а згодом Росією. Ця книжка має на меті виразити той факт, що історія завжди вагітна різними можливостями.

Мому підходові також притаманний, де це потрібно, реконструктивізм. Значущі аспекти минулого нині нерідко призабуваються, тож їх потрібно освіжити в нашій пам’яті. Передусім це стосується досвіду перебування України у складі імперій, що було більшою чи меншою мірою постійним чинником, починаючи приблизно з XVI століття. Чимало українців були цілком лояльними підданими Речі Посполитої, імперій Габсбургів, Романових, а також — Радянської імперії, і цього не можна ігнорувати, обираючи надто деконструктивістський підхід до історії цих втрачених світів і вилучаючи їх з українського історичного досвіду. Я розпочав своє дослідження з часів Київської Русі — держави раннього середньовіччя, але це — історія, яку українці поділяють з росіянами та

білорусами. Українські козаки створили незалежну “Гетьманщину” в 1648 році, але вона не встигла набути всіх ознак модерної держави. Різні українські уряди виникали в 1917–1920 роках, після розвалу імперій Габсбургів і Романових, але всі вони були нестійкими, до того ж багато українців підтримували конкуруючий радянський проект. У цілому, українська ідентичність донедавна мусила розвиватися в межах держав інших народів. З 1991 року розпочався період, що є для України в багатьох відношеннях першим періодом цілісної державності, однак держава й далі слабка, а справжнє відчуття національної належності — недостатньо сформоване.

Сподіваюся, читачі вибачать моє надмірне зосередження на перебуванні України в царській та радянській імперіях. Тривалі зв'язки України з Польщею доволі детально представлені у розділах, що оповідають про давніші історичні періоди, і побіжно — в тих, що стосуються наших днів. Україну не завжди визначали через її взаємини з Росією, але саме так відбувається нині, частково через величезний вплив радянської спадщини на ідентичності, політику, економіку й навіть релігійне життя в Україні. Не буде перебільшенням сказати, що те, як Україна впорається з цією спадщиною, стане ключем до майбутнього Східної Європи в цілому. Українсько-російські взаємини не мають очевидних аналогій. Українці та росіяни досить довго були водночас і друзями, й суперниками — набагато довше, ніж шотландці та англійці, словаки й чехи. Я не бачу потреби вибачатися за зосередженість на цих взаєминах, оскільки вважаю, що таке дослідження показує справжні відмінності між двома націями.

І нарешті, в цій книжці я намагався підважити стереотипи щодо місця України у світі. Тут також немає явних аналогій. Подібно до балканського регіону¹, Україна не є ані цілком “іншою”, ані “неєвропейською” (чи просто “невидимою” в Європі), як багато хто вважав у минулому, ані цілком “європейською”, як нині воліють вважати українські націоналісти. Україна завжди стояла на роздоріжжі культурних впливів — іноді як важлива складова

1 Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (Oxford and New York: Oxford University Press, 1997).

частина Європи, котра постійно змінювалася, а іноді — ні. Нинішня порівняно проєвропейська зовнішня політика України — це не меншою мірою продукт притягальної сили ЄС і НАТО, аніж наслідок історичної традиції. Інші варіанти, в тому числі відродження тісних зв'язків з Росією, все ще цілком реальні.

У всьому цьому Україна не унікальна. За відомим висловом Ернеста Ренана, історія призводить до забування деяких речей не меншою мірою, ніж до збереження пам'яті про інші речі: “перекручення історії — це невід'ємний елемент буття нацією”². Усі нації оповідають свої історії у версіях, продиктованих сучасними обставинами. Один з найкращих українських істориків молодшого покоління, Ярослав Грицак, зауважив, що українська історія так само “нормальна”, як історія будь-якої іншої нації³. Це справді так, але “нормальність” полягає також у тому, аби навчитися позбуватися фетишизму щодо свого минулого. Тут мені слід зробити застереження. Така книжка, як ця, не може містити *повну* історію України, ані минулої, ані сучасної. Те саме стосується й поданої далі хронології. Я вмістив до неї всі головні події, однак зосереджувався лише на тих періодах і регіонах, про які оповідається в книжці. Аби дізнатися більше фактів, читач може звернутися до інших праць, але може й обмежитися моїм запевненням, що я вмістив у своїй книжці достатньо інформації, щоб зробити розповідь зрозумілою та цілісною, і щоб вона не вимагала значної попередньої підготовки. Отже, обсяги поданої інформації можуть змінюватися залежно від способу, в який я подавав ті чи інші аспекти.

Кілька слів про технічний бік справи. Враховуючи сказане вище, було б непогано подавати власні імена або ж топоніми в усіх варіантах, які мали місце в історії, а не обмежуватися сучасним правописом. Наприклад, місто Львів було у свій час відоме як Львов (російською), Львув (*Lwuw* — польською) та Лемберг (*Lemberg* — німецькою) мовами. Однак аби не переобтяжувати

2 Ernest Renan, *Qu'est-ce que c'est, une nation?* (Paris: Calmann-Levy, 1882), p. 7–8.

3 Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. — Київ, “Генеза”, 1996, с. 3.

читача, я скрізь обмежувався сучасними українськими варіантами назв. Та все ж у деяких випадках доцільно виявилось подати різні версії того самого імені чи назви. Наприклад, у “Слові о полку Ігоревім”, тексті XII століття та в опері “Князь Ігор”, написаній у XIX столітті, йдеться про ту саму постать. Славетного руського князя X століття по-українському звать Володимиром, а по-російському — Владіміром. Зрештою, у певному сенсі князь Володимир, засновник України-Русі та князь Владімір, засновник Росії — це різні особи.

Я намагався не вживати назви “Україна” та прикметника “український” (а також, відповідно, слів “Росія” та “російський”), коли йшлося про те, що відбувалося раніше від XVII століття, тобто часу, коли почалося формування модерних національних ідентичностей, і вживання згаданих слів стало доречним. Однак інколи дотриматися цього було граматично неможливо. Так само важко було уникнути сучасної топоніміки, розповідаючи про дуже віддалені часи, однак це не означає моєї відмови від переконання, що національні ідентичності виникли порівняно недавно.

Я намагався також звести до мінімуму примітки, обмежуючись лише посиланнями при прямому цитуванні.

Я вдячний друзям і колегам, які допомагали мені в роботі над книжкою, зокрема — Джонатану Ейвзу та двом безіменним читачам рукопису за їхні зауваження до першого варіанту тексту. Давній друг Грем Сміт допоміг мені поживити текст тринадцятого розділу. На жаль, Грем помер 1999 року, залишивши у скорботі свою родину, друзів і колег.

Я вдячний також киянам — родині Юрія Петруся, Валентину Якушику, Валерію Хмельку, Євгенії Теслюк та Олексієві Гараню. У підготуванні історичних карт мені допомогла Катрін Пайк. Мої дослідження уможливили гранти від ESRC та фундації Левергалм. Я вдячний співробітникам з Єльського університету — Роберту Бодлоку, Кандіді Бразіл, Діані Йе, Кевіну Брауну, Ліз Сміт і Саллі Ніколас — за їхню терплячість та працьовитість. Ясна річ, ніхто з них не відповідальний за мої судження.

І, як завжди, найтепліша вдячність належить моїй дружині Гелен, цього разу ще й за те, що вона народила Еллу та Ельфї, а також зробила чимало чудових фотознімків для цієї книжки.